

Psihosocijalne odrednice „odljeva mozgova“ u području društvenih i humanističkih znanosti

Mirić, Laura

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:796506>

Rights / Prava: [In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-05-14**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za psihologiju

**PSIHOSOCIJALNE ODREDNICE „ODLJEVA MOZGOVA“ U PODRUČJU
DRUŠTVENIH I HUMANISTIČKIH ZNANOSTI**

Diplomski rad

Laura Mirić

Mentor: Prof. dr. sc. Damir Ljubotina

Zagreb, 2019.

SADRŽAJ

UVOD.....	1
Migracije u globalnom kontekstu	1
„Odljev mozgova“	2
„Odljev mozgova“ u Hrvatskoj	3
Neki korelati „odljeva mozgova“	7
CILJ ISTRAŽIVANJA.....	9
PROBLEMI I HIPOTEZE	9
METODA	10
Uzorak	10
Instrumenti.....	11
Postupak.....	13
REZULTATI.....	14
Deskripcija izbora mjesta boravka nakon završetka studija	14
Predikcija namjere trajnog odlaska iz Hrvatske	17
RASPRAVA	21
Ograničenja istraživanja	28
Praktične implikacije.....	28
ZAKLJUČAK	29
REFERENCE.....	31
Prilog	36
Upitnik vrijednosti.....	41
Upitnik nekih aspekata samopoimanja	42
Upitnik percepcije socijalne nepravde	43

Psihosocijalne odrednice „odljeva mozgova“ u području društvenih i humanističkih znanosti

Psychosocial determinants of the humanities and social sciences brain drain

Laura Mirić

Sažetak

Tema „odljeva mozgova“ zahtijeva stalno praćenje. Ovo istraživanje predstavlja upravo pokušaj ispitivanja opsega i karakteristika potencijalnog „odljeva mozgova“ iz Hrvatske na uzorku od 520 studenata društveno-humanističkog područja Sveučilišta u Zagrebu. Rezultati su pokazali da 72.5% studenata namjerava ostati u Zagrebu nakon završetka studija. Za 39 % sudionika koji nisu iz Zagreba povratak u svoje ranije mjesto nakon završetka studija prilično je ili vrlo vjerojatan. Tek 10.4 % studenata namjerava karijeru nastaviti bilo gdje u Hrvatskoj. 27.6 % sudionika prilično će ili vrlo vjerojatno otići iz Hrvatske na neko vrijeme, dok svega 11.3% sudionika iskazuje priličnu ili vrlo vjerojatnu namjeru odlaska iz Hrvatske za stalno. Psihosocijalne varijable, i to u prvom redu životne vrijednosti, pokazale su se najistaknutijom odrednicom namjere trajnog odlaska u inozemstvo. Namjera rada u struci, percepcija nepravde hrvatskog društva, doživljena podrška uže obitelji, zadovoljstvo životom, znanje jezika te rad uz studij također predviđaju namjeru trajnog odlaska.

Ključne riječi: „odljev mozgova“, društveno-humanistički, psihosocijalne odrednice, životne vrijednosti

Abstract

Brain drain is a subject that requires continuous tracking. The present study is an attempt to capture the extent and characteristics of the brain drain in a sample of 520 humanities and social sciences students studying at the University of Zagreb. The results have shown that as much as 72.5% of students intend to stay in Zagreb after graduation. 39 % of respondents who are not from Zagreb are likely to go back to their former place of residence after graduation. Only 10.4% of students intend to develop their career anywhere in Croatia. 27.6% of respondents are likely to leave Croatia temporarily, whereas only as much as 11.3% of respondents are likely to migrate from Croatia permanently. Psychosocial variables, in particular life values, are the main determinants of intention to migrate abroad permanently. Planning one's job search in major field, perceived injustice of Croatian society, perceived family support, life satisfaction, knowledge of foreign languages and working while studying are also predictors of intention to migrate abroad permanently.

Key words: the brain drain, humanities and social sciences, psychosocial determinants, life values

UVOD

Migracije u globalnom kontekstu

Migracije su prisutne od najranijih razdoblja ljudske povijesti. Općenito ih možemo definirati kao prostornu pokretljivost stanovništva. Postoje brojni kriteriji za proučavanje migracija koji su nerijetko povezani pa stoga tipologiju istih treba shvatiti tek kao uvjetno sistematiziranje s ciljem dubljeg upoznavanja i razumijevanja tog fenomena (Wertheimer-Baletić, 1982). Prema kriteriju državnih granica razlikujemo vanjske i unutarnje migracije, a prema trajanju definitivne (konačne) i privremene u širem smislu (koje se dalje dijele na privremene u užem smislu, sezonske i dnevne). Pojam konačna migracija ili *migracija u užem smislu* podrazumijeva preseljenje osoba iz rodnog mjesta ili prethodnog mjesta stalnog boravka u mjesto doseljenja ili u novo mjesto stalnog boravka pod uvjetom da se radi o trajnijoj promjeni mjesta stalnog boravka. Privremene migracije u užem smislu uključuju migraciju radne snage na određeno (nedefinirano) vrijeme iz mjesta stalnog boravka u mjesto privremenog boravka zbog zaposlenja ili višeg dohotka. Osim navedenih razlikujemo i dobrovoljne i prisilne migracije (prema kriteriju voljnosti), ekonomske i neekonomske (prema uzrocima), odnosno organizirane i stihijske (prema kriteriju organiziranosti).

Emigracija se odnosi na iseljavanje, a imigracija na useljavanje stanovništva. U današnjem kontekstu sve dublje globalizacije fenomen se migracija, više nego ikada ranije, isprepliće s geopolitikom, trgovinom i kulturalnom razmjenom dajući tako gospodarstvima, zajednicama i zemljama priliku za napredak. Iako većina ljudi seli u potrazi za poslom, zbog obitelji ili/i studiranja, mnogi napuštaju svoje domove radi nesavladivih prepreka poput rata, progona i katastrofa (izbjeglice, tražitelji azila), ali i degradacije okoliša ili nedostatka elementarnih uvjeta za život (International Organization for Migration, 2018). Prema izvješću Odjela za ekonomska i socijalna pitanja UN-a (2017) broj međunarodnih migranata diljem svijeta raste: od 173 milijuna 2000. godine povećavao se u prosjeku za 2% godišnje do 2005. godine otkad raste još brže, točnije 2.9 % godišnje do 2010. godine nakon koje ovaj porast pada na 2.4 % godišnje do 2015. godine. Odat populacija migranata ponovno raste brzinom od

2 % godišnje. Opisanim je procesima 2017. godine broj ljudi koji su mijenjali svoje prebivalište dostigao 258 milijuna. Većina njih živi u relativno malom broju zemalja. 50 ih milijuna (gotovo petina svjetske populacije) obitava u Sjedinjenim Američkim Državama, slijede ih redom Saudijska Arabija, Njemačka i Ruska Federacija (u svakoj živi po oko 12 milijuna migranata), dok su na 5. i 6. mjestu Ujedinjeno Kraljevstvo Velike Britanije i Sjeverne Irske (gotovo 9 milijuna) te Ujedinjeni Arapski Emirati (s 8 milijuna). Važno je napomenuti i da migranti iz Europe, Azije, Oceanije i Afrike većinom sele u zemlje locirane u istoj regiji, dok oni iz Sjeverne i Latinske Amerike uglavnom žive u zemljama izvan svoje regije rođenja. Jedna trećina međunarodnih migranata potječe iz svega 10 zemalja. Indija je 2017. imala najveću dijasporu na svijetu, a nakon nje najbrojnije emigracije zabilježene su iz Meksika, Ruske Federacije te Kine.

Prostorna pokretljivost stanovništva temelj je društvenog razvoja obzirom da ne mijenja samo broj, već i strukturu stanovništva, čime, vremenom, perpetuira gospodarski, vjerski, kulturni te nacionalni identitet prostora. Kao jedna od središnjih kategorija društvenih promjena predmet je interesa mnogih znanstvenih disciplina kao što su povijest, demografija, sociologija, ekonomija, antropologija, medicina, politologija pa i psihologija. Premda fenomen migracije zahtijeva integraciju i interdisciplinarnost pristupa, pojedine se discipline poglavito usmjeravaju na vlastiti pristup; primjerice, psihologe mogu zanimati interindividualne razlike u psihološkoj motivaciji za emigraciju te utjecaj socijalne okoline na odluku o iseljavanju.

„Odljev mozgova“

Odlazak visokoobrazovanih ljudi iz neke zemlje u potrazi za prosperitetnijim radnim i životnim uvjetima posebna je inačica migracije stanovništva koju nazivamo „odljevom mozgova“. Riječ je o sveprisutnoj pojavi kojoj već dugo svjedočimo. Vrhunski stručnjaci, liječnici, inženjeri i znanstvenici svojim znanjem, vještinama i radom doprinose povećanju ekonomskog i društvenog stupnja razvoja svake zemlje, njene proizvodnje i standarda stanovništva te su kao takvi potrebni u svim dijelovima svijeta. Migracije stručnjaka uglavnom se odvijaju iz zemalja u razvoju prema razvijenim zemljama što neizbježno uzrokuje usporavanje ili čak nazadovanje gospodarstva matične zemlje („odljev mozgova“ ili *brain drain, eng.*) odnosno napredak privrede

zemlje u koju su otišli („priljev mozgova“ ili *brain gain*, eng.). Podaci o veličini odljeva mozgova teško su dostupni, no prema izvješću OECD-a i AFD-a (2019) je u 2015./16. godini od ukupnog broja visokoobrazovanog stanovništva iz Bosne i Hercegovine iselilo njih 35 %, iz Rumunjske 23%, a iz Albanije 38 %.

Istraživači „odljeva mozgova“ koriste različite teorijske pristupe ovom problemu. Jedan dio polazi od Maslowljeve teorije hijerarhije potreba (Benefader i Boer, 2006; Dohlman, DiMeglio, Hajj i Laudanski, 2019). Prema ovoj teoriji, ljudi su za emigraciju motivirani ukoliko su im nezadovoljene neke od pet kategorija potreba, a posebice ako je riječ o onima nižeg reda (primjerice za financijskom sigurnošću) budući da je njihovo barem djelomično zadovoljenje preduvjet javljanja potreba višeg reda. Poredane od najnižih prema višim, spomenutih pet kategorija potreba su: fiziološke, potrebe za sigurnošću, socijalne potrebe, potrebe za (samo)poštovanjem te potreba za samoaktualizacijom. Drugi, pak, predlažu determiniranost namjere emigracije čimbenicima tzv. *Migration Belief Model* (MBM-a), odnosno percipiranom ekonomskom prijetnjom u matičnoj zemlji, percipiranom dobiti emigracije, percipiranim preprekama emigraciji te emigracijskom samoeфикасноšću (Dobrowolska-Kulanová i Orosová, 2018; Groenewold, de Bruijin i Bilsborrow, 2006, 2012). Neki autori pretpostavljaju postojanje specifičnog sklopa karakteristika ličnosti koji će predviđati namjeru emigracije (Boneva i Frieze, 2001; Tabor, Milfont i Ward, 2015), dok tek nekolicina ovoj problematici pokušava pristupiti cjelovitijim modelom koji objedinjuje ekonomske, socijalne i psihološke faktore (De Jong, 2000; Van Dalen i Henkens, 2012).

„Odljev mozgova“ u Hrvatskoj

Hrvatska je tradicionalno zemlja iseljavanja; prema izračunima demografa, ukoliko se izuzme razdoblje 1971. – 1991., obujam iseljavanja iz Hrvatske je kroz čitavo 20. stoljeće dominirao nad obujmom useljavanja (Župarić-Iljić, 2016). U prošlosti su poglavito iseljavali mlađi muškarci bez stručnih kvalifikacija ili je pak bila riječ o nedobrovoljnim ratom potaknutim emigracijama 1990-ih godina (Perković i Puljiz, 2001; Župarić-Iljić, 2016). Početkom globalne ekonomske krize 2008. te ulaskom Hrvatske u Europsku uniju 2013. godine (Državni zavod za statistiku, 2018) migracijski saldo (definiran kao razlika broja useljenih i broja iseljenih stanovnika na godišnjoj razini) postaje sve negativniji uz jednu novu specifičnost: obrazac iseljavanja

visokoobrazovanih ljudi te čitavih obitelji s djecom. Recentni emigracijski val je u razdoblju od 2008. do 2018. godine odnio ukupno 241 758 ljudi ili, otprilike, sedamnaestinu stanovništva Hrvatske (DZS, 2013, 2018, 2019). U iseljeničkom je kontingentu udio onih u najproduktivnijoj radnoj i reproduktivnoj dobi (od 25 do 44 godine) porastao s 38.1 % 2011. godine na 44.1 % 2018. godine, a udio mlađih od 20 godina s 13.3 % 2011. godine na 19.86 % 2018. godine (DZS, 2012, 2019). Župarić-Iljić (2016) navodi kako je 2015. godine, prema nepotpunim procjenama, među emigriranim stanovništvom bilo 8.2% osoba s visokom stručnom spremom, nešto manje nego 2013. kad je taj broj iznosio 10.2 %. Pristupanjem Hrvatske Europskoj uniji naglo je porastao broj iseljavanja u države EU-a, posebice u Njemačku koja je uvjerljivo glavno odredište suvremene hrvatske emigracije. Prema podacima DZS-a(2019) iz RH je 2018. godine odselilo ukupno 39 515 ljudi među kojima blago prevladavaju muškarci (55%). Mobilnost stanovništva trenutno je lakša i brža nego ikad u povijesti, stoga prethodno izneseni nalazi ne iznenađuju. Legalnost boravka i rada u inozemstvu, dostupnost socijalnih prava poput zdravstvenog osiguranja u zemljama Unije, niski troškovi migracije, dostupnost informacija i socijalne mreže u odredišnim zemljama značajno olakšavaju odluku o iseljavanju (Ivanda, 2017).

Istraživanje Potočnik i Adamović (2018) uključivalo je provedbu 6 fokusnih grupa o, između ostalog, migracijskim namjerama mladih iz Hrvatske u suradnji s pet organizacija civilnog društva iz Čakovca, Osijeka, Rijeke, Splita i Zagreba, na ukupno 56 ispitanika u dobi od 19 do 29 godina. Mladi sudionici fokusnih grupa u najvećem su broju izrazili nevoljkost ili neodlučnost u namjeri odlaska iz niza razloga poput zadovoljstva trenutnim životom, vezanosti uz obitelj, domoljublja, odnosno lokalpatriotizma, percipiranih teškoća preseljenja te potrebe da vlastitim djelovanjem doprinose svojoj zajednici. Mladi skloni odlasku naveli su razloge koji variraju od utjecaja prijatelja koji su već otišli u inozemstvo, obrazovanja, zapošljavanja, preko općenitog nezadovoljstva životom u Hrvatskoj do političkih razloga.

Ukupno 1323 studenata s 33 fakulteta Sveučilišta u Zagrebu procijenila su vjerojatnost odlaska iz RH nakon studija, motive za odlazak i preferiranu zemlju imigracije (Šlibar i Mlikota, 2016). Rezultati su pokazali da najveći utjecaj na procjenu odlaska studenata u inozemstvo imaju varijable područje studiranja, preferirana zemlja i percepcija socioekonomskog statusa. Studenti biomedicinskog i tehničkog područja

izvještavaju o najvišoj, a studenti biotehničkog područja o najnižoj vjerojatnosti odlaska. Najveću spremnost za odlazak iz RH navode studenti više srednje klase, a najmanju oni siromašnog sloja. Nadalje, nađene su razlike u željenoj destinaciji obzirom na područje studiranja; studenti društvenog područja češće biraju Njemačku, dok studenti prirodnih područja češće odabiru Irsku.

Značajan doprinos istraživanju „odljeva mozgova“ iz Hrvatske ostvarila je Branka Golub. Naime, na uzorku od 840 mladih znanstvenika i istraživača 63.3 % bi, u slučaju dobivene prilike i pod određenim uvjetima, napustilo sadašnje radno mjesto i otišlo živjeti i raditi u inozemstvo (Golub, 2000; Prpić, 2000; prema Golub, 2003). Najvažniji motiv potencijalne emigracije bili su ekonomski čimbenici (90.4 % ispitanika), po stupnju važnosti slijede bolji uvjeti znanstvenog rada i stvaralaštva u inozemstvu (za 82.7 % ispitanika), loš položaj znanosti i znanstvenika u našem društvu (za njih 78 %), veće mogućnosti napredovanja i afirmacije u inozemnoj znanstvenoj sredini (65.8%) te općenito nezadovoljstvo društvenim, ekonomskim i političkim prilikama u RH (57%). Uža socijalna ili individualna ukorijenjenost poput obiteljskih razloga (26.9%), zatim želja za promjenom načina života (25.9%) te sukobi na poslu (10.3%) pokazali su se mnogo slabijim motivima odlaska.

Oslanjajući se na postavke Maslowljeve te Vroomove teorije motivacije, Iva Šverko (2004) ispitala je karakteristike potencijalnog *brain draina* na studentima završnih godina Sveučilišta u Zagrebu u tri navrata: 1995. ($N = 224$), 1997. ($N = 234$) te 2004. godine ($N = 553$). Rezultati su pokazali da bi 2004. godine ukupno 22.5 % studenata svoju profesionalnu karijeru nakon diplome radije započelo u inozemstvu (od kojih bi svakako otišlo 6.7 %, dok 15.8 % preferira inozemstvo nad Hrvatskom), 54.2 % donekle je sklono odlasku u inozemstvu, dok bi tek 23.3 % u svakom slučaju ostalo u RH. Uz to, samo je 10 % ispitanika sigurno da u inozemstvo neće otići, 49.2 % ispitanika smatra da je vjerojatnost odlaska mala, ali je ipak ne isključuju, 31.5 % smatra da je vjerojatnost odlaska i ostanka podjednaka, dok ih je 9.3 % jako ili posve uvjeren u odlazak iz Hrvatske. Na pitanje o tome koliko bi dugo željeli ostati u inozemstvu odgovorilo je svega 53.2 % ispitanika od kojih većina to namjerava kraće od 10 godina (za 36.2 %), a manji broj do mirovine ili čak zauvijek (16.1%). I u ovom su se radu kao glavni razlog odlaska pokazali bolji materijalni uvjeti u vidu više i primjerenije plaće, bolje mogućnosti rješavanja stambenog pitanja te višeg standarda, po važnosti ih također slijede

profesionalni razvojni razlozi ali i upoznavanje svijeta kroz putovanja, nova iskustva i zabavu. Lakše pronalaženje posla te bolje mogućnosti napredovanja i razvoja karijere nešto rjeđe motiviraju studente na odlazak. Kada se ove nalaze usporedilo s onima istovjetnih metodoloških nacrti iz 1995. i 1997. g., pokazalo se da je 2004. porasla važnost profesionalnih (školovanje i usavršavanje) i neprofesionalnih (putovanje i upoznavanje novih kultura) razvojnih na račun ekonomskih razloga. Uz to, 2004. nešto rjeđe u odnosu na ranije godine navode kako bi nakon završenog studija željeli otići u inozemstvo. Istraživačicu je zanimalo i po kojim se osobinama razlikuju oni koji namjeravaju emigrirati od onih sklonijih ostanku u RH. Pokazalo se da je najvažnija determinanta namjere odlaska percepcija mogućnosti ostvarenja vrijednosti: skloniji su odlasku oni koji smatraju da svoje vrijednosti mogu lakše ostvariti u inozemstvu nego u Hrvatskoj. Idući značajni prediktor su same vrijednosti, i to samoostvarenje (koje je izraženije kod potencijalnih emigranata) te pripadanje (koje više vrednuju skloniji ostanku), zatim stavovi o socio-političkim i gospodarskim prilikama u RH (skloni odlasku su njima nezadovoljniji) te bliskost s nekim osobama koje žive u inozemstvu (potencijalni emigranti imaju bližnje u inozemstvu). Namjeru odlaska u znatno manjoj mjeri predviđa obrazovanje oca, poznavanje stranih jezika, samoprocjena uspješnosti u studiju te zadovoljstvo studijem.

Na temelju iznesenih istraživanja možemo zaključiti da na emigraciju utječe kombinacija gospodarskih, političkih, društvenih, ali i psiholoških činitelja u najširem smislu: i to u državi podrijetla migranata i u zemlji njihovog odredišta. Razloge zbog kojih pojedinac napušta zemlju u kojoj živi zovemo potisnim čimbenicima (*push factors, eng.*), a faktore zbog kojih odabire preseliti u neku drugu, određenu državu nazivamo privlačnim čimbenicima (*pull factors, eng.*). Potisni razlozi tipično se odnose na pad životnog standarda za mnoge građane, nemogućnost zapošljavanja (u struci), dugo čekanje na zaposlenje, neadekvatne plaće s obzirom na kvalifikaciju, nedostatnu priliku za napredovanje i profesionalno usavršavanje, nedovoljnu opremljenost ustanova/institucija, političke neprilike, ekološke probleme, razilaženje s vrijednosnim sustavom zajednice i dr. Nasuprot tome, privlačni se faktori obično tiču bolje mogućnosti zapošljavanja, veće ponude radnih mjesta, višeg životnog standarda, bolje poduzetničke klime, političke stabilnosti, povoljnijih prilika za profesionalno napredovanje, želje za priključivanjem obitelji, raznovrsnosti kulturnih i rekreacijskih sadržaja i mnogih drugih

činitelja (Dodani i LaPorte, 2005; Golub 2002; Šverko 2004; Župarić-Iljić, 2016). Bolja plaća i riješeno stambeno pitanje ljudima su nedvojbeno univerzalno privlačni, a svejedno će tek dio populacije odlučiti iseliti. Stoga su osobna interpretacija i važnost koju pojedinci pridaju pojedinim „privlačnim“ i „potisnim“ faktorima, naime, presudni za namjeru emigracije (Šverko, 2004).

Neki korelati „odljeva mozgova“

Nastavno na netom iznesena istraživanja, u ovom ćemo odlomku kratko predstaviti neke odrednice namjere odlaska u inozemstvo koje se mogu kategorizirati u sljedeće skupine: akademski uspjeh, profesionalne odluke te psihosocijalne varijable (vrijednosti, socijalna podrška, percepcija socijalne pravednosti i zadovoljstvo životom). Poznavanje stranih jezika i zaposlenje u struci jedan su od važnih faktora odluke o preseljenju (Potočnik i Adamović, 2018). Obzirom na ranije opisano istraživanje Ive Šverko (2004) koje je pokazalo da su upravo vrijednosti, odnosno percepcija njihove lakše realizacije u inozemstvu, najprediktivnije za namjeru odlaska u inozemstvo, postavlja se pitanje njihove definicije. Vrijednosti možemo shvatiti kao šire ciljeve koje motiviraju ponašanje pojedinca i služe kao vodeći principi u njegovom životu (Rokeach, 1973; Schwartz 1992). Hayes, Strosahl i Wilson (1999) ih također poimaju kao verbalno konstruirane opise onoga što nam je važno i pravaca kojim želimo ići u životu. Petz (1992) definira vrijednosti kao skup općih uvjerenja, mišljenja i stavova o tome što je ispravno, dobro i poželjno, a njihova uloga je da pojedincu olakšava snalaženje, odlučivanje i zajedničko djelovanje. Schwartz (1992) je empirijski razvio shematsku reprezentaciju, po njemu, gotovo univerzalnih ljudskih vrijednosti. Ipak, svatko od nas ima specifični *hijerarhijski* sustav vrijednosti uređen prema relativnoj važnosti koju pridajemo pojedinoj vrijednosti (oni kojima je važnija tradicija, manje vrednuju nove avanture obzirom da se navedene vrijednosti logički isključuju). Vrijednosti dobrim dijelom usvajamo socijalizacijom; one su temelj naših moralnih procjena te su stoga usko povezane s afektivnim sustavom.

Čovjek je prije svega socijalno biće te je upravo kvaliteta odnosa s drugima jedna od ključnih odrednica mentalnog (Hefner i Eisenberg, 2009), ali i fizičkog zdravlja (Reblin i Uchino, 2008). Osjećaj pripadanja povećava osjećaj životnog smisla (Lambert i sur., 2013) pa je za pretpostaviti da je vezanost za obitelj, partnera, prijatelje i zajednicu

općenito jedan od najvažnijih faktora zadržavanja mladih u RH. Socijalna pravednost jest temeljna socijalna vrijednost i norma koja se tiče načina na koji se resursi trebaju distribuirati u društvu i između pojedinaca (Puljiz, Bežovan, Šućur i Zrinščak, 2000). Lerner(1965) uvodi pojam «vjerovanja u pravedan svijet» (prema Čubela, 2001), a odnosi se na vjerovanje da u svijetu u kojem živimo svatko u načelu dobiva ono što zaslužuje. Spoznaja da svijet nije uvijek kontrolabilan i predvidljiv može dovesti do osjećaja bespomoćnosti ili depresije. Istraživanja koja obuhvaćaju percepciju socijalne pravednosti kod nas su relativno rijetka, no ukazuju na visok stupanj percepcije nepravde i nepovjerenja mladih u naše društvo (Ljubotina, 2004). Zadovoljstvo životom shvaćamo kao kognitivni proces koji uključuje globalne prosudbe pojedinke/pojedinca o njezinom/njegovom cjelokupnom životu (Diener, Suh, Lucas i Smith, 1999; prema Siebert, Kunz i Rolf, 2019). Ljudi preuzimaju aktivnu ulogu u oblikovanju svojih životnih situacija kako bi pospješili željene ishode, odnosno postigli životno zadovoljstvo (Grant i Ashford, 2008 ; prema Siebert i sur., 2019): primjerice ako osoba nije zadovoljna svojim životom u Hrvatskoj, možemo očekivati da će potražiti poboljšanje svojih životnih prilika u inozemstvu.

Prema teoriji kognitivne procjene, evaluacije ljudi o važnosti događaja za njihove temeljne životne vrijednosti i socijalne norme pobuđuju emocionalne odgovore (Ellsworth i Scherer, 2003; Brosch i sur., 2013; Scherer, 2001; prema Brosch i Sander, 2014). Emocije, nadalje, imaju ključnu ulogu u *donošenju odluka* koje se prvenstveno donose u svrhu očuvanja zdravlja i reproduktivnog uspjeha. Niz autora smatra da će ovakav alternativni pogled objasniti veći opseg donošenja odluka nego klasični ekonomski model koji se usmjerava na racionalističke analize troškova i koristi (Brosch, Patel i Sander, 2014; Brosch, Scherer, Grandjean i Sander, 2013; Levy i Glimcher, 2012; prema Brosch i Sander, 2014).

Emigracija visokoobrazovane populacije neminovno uključuje ekonomski, socijalni i kulturalni gubitak za zemlju iz koje odlaze. Time dolazi do premještanja kapitala koji je formiran školovanjem i osposobljavanjem stručnjaka u matičnoj zemlji, a uložen u nekoj drugoj, najčešće bogatijoj zemlji čime se dodatno produbljuje jaz između razvijenijih i manje razvijenih dijelova svijeta. Stoga je važno neprestano pratiti „odljev mozгова“ s ciljem strateškog planiranja za zadržavanje mladih profesionalaca,

znanstvenika, istraživača i studenata u Hrvatskoj. Ulaskom RH u Europsku uniju značajno se promijenio kontekst migracija. K tome, istraživanja ove problematike u tom je najnovijem razdoblju razmjerno malo pa smo ovim istraživanjem prvenstveno željeli ispitati recentnu veličinu i faktore potencijalnog društveno-humanističkog „odljeva mozgova“.

CILJ ISTRAŽIVANJA

Obzirom na aktualnost tematike „odljeva mozgova“ koja zahtijeva stalno praćenje, cilj ovog istraživanja kreće se u dva osnovna smjera: *deskripcija* namjera vezanih uz mjesto nastavka karijere nakon završetka studija te *predikcija* namjere trajnog odlaska iz Hrvatske nakon završetka studija kod studenata završnih godina društveno-humanističkog područja Sveučilišta u Zagrebu.

PROBLEMI I HIPOTEZE

P1: Ispitati moguće odluke studenata vezane uz mjesto nastavka karijere nakon završetka studija.

H1: Istraživanje Ive Šverko (2004) provedeno je u drugačijem kontekstu, tj. prije ulaska Hrvatske u EU pa je nemoguće postaviti *čvrste* hipoteze o mjestu nastavka karijere studenata. Ipak, obzirom da se radi o studentima društveno-humanističkog područja kojima je generalno teže zaposliti se u struci u inozemstvu nego studentima nekih drugih područja, *možemo očekivati* da će *postotak* onih koji će nakon završetka studija vjerojatno otići iz Hrvatske na neko vrijeme *iznositi* (nešto) ispod 30%, a onih koji će vjerojatno otići iz Hrvatske za stalno nešto manje od 15-16%.

P2: Utvrditi prediktore namjere trajnog odlaska iz Hrvatske. Kao prediktore koristit ćemo sociodemografske, akademske, profesionalne te *psihosocijalne* varijable (koje uključuju životne vrijednosti, socijalnu podršku, percepciju pravednosti hrvatskog društva i zadovoljstvo životom).

H2: Smatramo da će studenti skloniji trajnoj emigraciji iz Hrvatske (u odnosu na one manje sklone): bolje poznavati strane jezike (Šverko, 2004), manje vrednovati

tradicionalne vrijednosti (i to u prvom redu život među svojim narodom) te doprinos vlastitoj okolini, dok će im individualističke vrijednosti poput putovanja, dobre zarade, usavršavanja profesionalnih kompetencija i uživanja u životu biti važnije (Čavar, 2003), percipirati nižu podršku uže obitelji, partnera i prijatelja (Potočnik i Adamović, 2018), doživljavati hrvatsko društvo nepravednijim (Čavar, 2003) te biti nezadovoljniji životom (Potočnik i Adamović, 2018). Naposljetku, očekujemo da će upravo životne vrijednosti najviše razlikovati sklonije trajnom odlasku iz RH od onih koji su trajnom odlasku manje skloni (Šverko, 2004).

METODA

Uzorak

Istraživanje je provedeno u razdoblju od 1. svibnja do 15. lipnja 2019. godine na ukupno 520 studenata diplomskih i završnih godina integriranih studija. Dobni raspon kretao se između 20 i 37 godina pri čemu je većina (82.4 %) imala između 22 i 24 godine. Ciljna populacija su studenti završnih godina društveno-humanističkih fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Obzirom na mjesto stalnog boravišta, sudionici su podijeljeni u šest regija: grad Zagreb, sjeverna Hrvatska (Zagrebačka, Krapinsko-zagorska, Varaždinska, Međimurska, Koprivničko-križevačka i Bjelovarsko-bilogorska županija), istočna Hrvatska (Virovitičko-podravska, Požeško-slavonska, Brodsko-posavska, Osječko-baranjska i Vukovarsko-srijemska županija), središnja Hrvatska (Sisačko-moslavačka, Karlovačka i Ličko-senjska županija), Istra i Kvarner (Istarska i Primorsko-goranska županija) i Dalmacija (Zadarska, Šibensko-kninska, Splitsko-dalmatinska i Dubrovačko-neretvanska županija). U našem uzorku 38.5 % studenata je iz grada Zagreba, 30.6 % ih je iz sjeverne Hrvatske, 8.3 % je iz istočne Hrvatske, iz središnje Hrvatske ih je 6.8 %, iz Istre i Kvarnera 4.6 %, a iz Dalmacije je 11.2 % studenata. Uzorak je planiran tako da reprezentira populaciju studenata društveno-humanističkog usmjerenja pri čemu realizirani uzorak ne reprezentira precizno zastupljenost pojedinih fakulteta društvenih-humanističkog područja u populaciji. U strogom ga smislu možemo smatrati prigodnim (unaprijed smo definirali koje fakultete ćemo zahvatiti, ali broj studenata koji je sudjelovao ovisio je o njihovoj prisutnosti na nastavi), a njegova je struktura prikazana u tablici 1.

Tablica 1

Struktura cjelokupnog studentskog uzorka društveno-humanističkog usmjerenja
uključenog u istraživanje ($N = 520$)

Varijabla	Zastupljenost ispitanika u pojedinoj kategoriji varijable (%)					
Spol	ženski			muški		
	404 (77.7 %)			116 (22.3 %)		
Fakultet	Filozofski	Pravni	Ekonomski	Učiteljski	Edukacijsko-rehabilitacijski	Kineziološki
	142 (27.3 %)	112 (21.5 %)	41 (7.9%)	147 (28.3%)	42 (8.1%)	36 (6.9 %)
Godina studija	diplomski studij			integrirani studij		
	prva	druga	apsolventska	četvrta	peta	
	270 (88.8%)	12 (3.9%)	22 (7.2%)	209 (96.8%)	7 (3.2%)	
Mjesto stalnog boravišta	Zagreb			Neko drugo mjesto		
	199 (38.3%)			321 (61.7%)		
Veličina mjesta	mala mjesta		srednji gradovi		veliki gradovi	
	89 (17.1%)		211 (40.5%)		220 (42.3%)	
Samoprocjena standarda	izrazito ispodprosječan	ispodprosječan	prosječan	iznadprosječan	izrazito iznadprosječan	
	1 (0.2 %)	25 (4.8%)	381 (73.3%)	107 (20.6%)	6 (1.2%)	
Rad uz studij ¹	ne			da		
	299 (62.6%)			179 (37.4%)		

¹- tijekom cijele godine

U našem uzorku fakulteta društveno-humanističkog usmjerenja nedostaje Fakultet političkih znanosti.

Instrumenti

Primijenili smo cjeloviti anketni upitnik koji je sastavljen u okviru projekta „Planovi nastavka karijere nakon završetka studija kod studenata Sveučilišta u Zagrebu“ i podijeljen u osam osnovnih dijelova: a) sociodemografski podaci, b) akademski uspjeh

(prosječna ocjena u dosadašnjem dijelu studija, zadovoljstvo stečenim znanjima i vještinama u studiju te samoprocjena znanja stranog jezika), c) procjena vjerojatnosti traženja posla u struci te vjerojatnosti traženja bilo kakvog posla (i izvan struke) nakon diplome (na skali od 1 do 5 pri čemu je 1 označavalo „nimalo vjerojatno“, a 5 „vrlo vjerojatno“), d) procjena vjerojatnosti izbora mjesta boravka nakon završetka studija (5 pitanja), e) Upitnik vrijednosti (12 čestica), f) Upitnik nekih aspekata samopoimanja (6 čestica), g) Upitnik percepcije socijalne nepravde (8 čestica) te h) procjena socijalne podrške (3 čestice). Zadovoljstvo stečenim znanjima i vještinama u studiju trebalo je procijeniti na skali od 1 do 5 pri čemu je „1“ značilo „vrlo malo ili nimalo“, a „5“ „izrazito“. Poznavanje stranih jezika također je trebalo procijeniti na skali od 1 do 5 pri čemu je „1“ označavalo „vrlo loše“, a „5“ „izvrsno“. Procjena vjerojatnosti izbora mjesta boravka na skali od 1 do 5 uključivala je sljedeće odluke: ostanak u Zagrebu, povratak u svoje ranije mjesto boravka (za one koji nisu iz Zagreba), nastavak karijere bilo gdje u Hrvatskoj, odlazak iz Hrvatske na određeno vrijeme i povratak nakon toga te odlazak iz Hrvatske za stalno. Upitnik vrijednosti korišten u ovom istraživanju sastoji se 12 životnih vrijednosti koje su posebno relevantne za mlađu populaciju. Zadatak ispitanika bio je da na ljestvici Likertovog tipa procijene koliko je njima osobno važno ono opisano u tvrdnji, pri čemu 1 znači „Uopće mi nije važno“, a 5 „Jako mi je važno“. Faktorska struktura upitnika nije sasvim jasna, no dio čestica grupira se u 3 faktora koje možemo nazvati tradicionalne vrijednosti, individualističke vrijednosti te vrijednosti doprinosa vlastitoj sredini. Riječ je o skraćenoj verziji Upitnika vrijednosti sastavljenog od ukupno 18 čestica i konstruiranog u okviru Ljetne psihologijske škole 2001. (Lugomer, Kamenov, Ljubotina, 2003). Upitnik nekih aspekata samopoimanja čine 6 čestica mjeri jedan globalni faktor samopoštovanja te ima visoku pouzdanost unutarnje konzistencije (.83). Način odgovaranja ponovno je na skali od 1 do 5 pri čemu je „1“ označavalo „U potpunosti netočno“, a „5“ „U potpunosti točno“. Upitnik percepcije socijalne nepravde konstruirali su Ljubotina i Družić Ljubotina u okviru Ljetne psihologijske škole 2001. (Družić Ljubotina, 2007). Ovaj upitnik mjeri percepciju pravednosti socijalne zajednice te je u okviru našeg istraživanja uključivao dvije subskale: opću nepravdu u društvu (4 čestice) i toleriranje socijalnih devijacija od strane društva (4 čestice). Zadatak ispitanika je bio odrediti u kojoj se mjeri slažu s navedenom tvrdnjom na skali od 1 do 5. Obje subskale su visoko pouzdane: Cronbachov alfa opće nepravde u društvu iznosi 0.82,

odnosno 0.80 za toleranciju socijalnih devijacija od strane društva. U zadnjem dijelu upitnika sudionike se pitalo u kojoj mjeri smatraju da se u realizaciji svojih životnih ciljeva mogu osloniti na pomoć uže obitelji, prijatelja te partnera. Odgovori su ponuđeni na skali od 1 do 5 pri čemu je „1“ značilo „minimalno“, a „5“ „u potpunosti“. Upitnik vrijednosti, Upitnik nekih aspekata samopoimanja i Upitnik percepcije socijalne nepravde nalaze se na kraju Priloga.

Postupak

Istraživanje je provedeno u sklopu projekta „Prediktori akademskog uspjeha i planova o nastavku karijere kod studenata Sveučilišta u Zagrebu“ pod vodstvom prof. dr. sc. Damira Ljubotine, a financiranog iz sredstava za namjensko financiranje znanstvene i umjetničke aktivnosti na Sveučilištu u Zagrebu. Anketiranje je provedeno grupno na ranije navedenim fakultetima prije ili nakon predavanja, a trajalo je otprilike 15 minuta. Ispitanicima je na samom početku dana uputa u kojoj je naglašeno kako njihovi iskreni odgovori mogu utjecati na politike vezane uz usmjeravanje karijere studenata, odnosno zadržavanje istih u RH nakon diplome. Također, rečeno im je da je istraživanje anonimno i dobrovoljno te da u svakom trenutku mogu odustati. Odgovarali su upisivanjem odgovora, odabirom ponuđenih odgovora te procjenjivanjem na skalama u anketnom upitniku. Studenti su pokazali veliki interes za ispunjavanje ankete i rezultate istraživanja. Na samom kraju smo im zahvalili na sudjelovanju.

REZULTATI

Analizu podataka podijelili smo u dvije glavne skupine: deskripcija i predikcija shodno ranije navedenim problemima istraživanja.

Deskripcija izbora mjesta boravka nakon završetka studija

U okviru prve točke prvog problema pokazalo se da, na nivou cijelog uzorka većina studenata nakon završetka studija namjerava ostati u Zagrebu (tablica 2). Potonje vrijedi za uvjerljivu većinu Zagrepčana te za većinu studenata koji nisu iz Zagreba, iako u manjoj mjeri u odnosu na Zagrepčane ($\chi^2 = 54.187$, $df = 4$; $p < .001$).

Tablica 2

Distribucija odgovora na pitanje „Koliko je vjerojatno da ćete nakon završetka studija karijeru nastaviti u Zagrebu?“ studenata viših godina društveno-humanističkog područja ovisno o mjestu stalnog boravišta te na čitavom uzorku ($N = 520$)

	Studenti koji su iz Zagreba		Studenti koji nisu iz Zagreba		Svi studenti	
	Frekvencija odgovora	Postotak odgovora	Frekvencija odgovora	Postotak odgovora	Frekvencija odgovora	Postotak odgovora
Nimalo	1	0.5	23	7.2	24	4.6
Malo	5	2.5	34	10.6	39	7.5
Srednje	19	9.5	61	19	80	15.4
Prilično	39	19.6	82	25.5	121	23.3
Vrlo	135	67.8	121	37.7	256	49.2
Ukupno	199	100	321	100	520	100

Uočavamo da je distribucija odgovora na pitanje o povratku u ranije mjesto boravka za studente koji nisu iz Zagreba okvirno pravokutna: studenti u podjednakoj čestini navode svaku od ponuđenih vjerojatnosti povratka (tablica 3). Neznatna većina

onih koji nisu iz Zagreba navodi malu vjerojatnost povratka u svoje ranije mjesto boravka, dok za relativnu manjinu vjerojatnost povratka ne postoji.

Tablica 3

Distribucija odgovora na pitanje „Koliko je vjerojatno da ćete nakon završetka studija karijeru nastaviti u svom ranijem mjestu boravka?“ studenata viših godina društveno-humanističkog područja koji nisu iz Zagreba ($N = 321$)

	Frekvencija odgovora	Postotak odgovora
Nimalo	60	18.7
Malo	71	22.1
Srednje	64	19.9
Prilično	61	19
Vrlo	65	20.2
Ukupno	321	100

Nadalje, na razini čitavog uzorka pokazalo se da manjina studenata s visokom vjerojatnošću namjerava karijeru nastaviti bilo gdje u Hrvatskoj. Svega desetina Zagrepčana (tablica 4) te nešto više onih koji nisu iz Zagreba navodi tu opciju kao prilično ili vrlo vjerojatno mjesto nastavka karijere ($\chi^2 = 9.785$, $df=4$; $p < .05$).

Tablica 4

Distribucija odgovora na pitanje „Koliko je vjerojatno da ćete nakon završetka studija karijeru nastaviti bilo gdje u Hrvatskoj?“ studenata viših godina društveno-humanističkog područja ovisno o mjestu stalnog boravišta te na cijelom uzorku ($N = 520$)

	Studenti koji su iz Zagreba		Studenti koji nisu iz Zagreba		Svi studenti	
	Frekvencija odgovora	Postotak odgovora	Frekvencija odgovora	Postotak odgovora	Frekvencija odgovora	Postotak odgovora
Nimalo	62	31.2	65	20.2	127	24.4
Malo	62	31.2	128	39.9	190	36.5
Srednje	56	28.1	93	29	149	28.7
Prilično	15	7.5	23	7.2	38	7.3
Vrlo	4	2	12	3.7	16	3.1
Ukupno	199	100	321	100	520	100

Tablica 5 pokazuje kako nešto više od četvrtine studenata izvještava o visoko vjerojatnom odlasku na određeno vrijeme iz Hrvatske, dok većinska polovica cirkularnoj migraciji ipak nije sklona.

Tablica 5

Distribucija odgovora na pitanje „Koliko je vjerojatno da ćete nakon završetka studija otići na određeno vrijeme iz Hrvatske, ali se nakon toga vratiti?“ kod studenata viših godina društveno-humanističkog područja ($N = 520$)

	Frekvencija odgovora	Postotak odgovora
Nimalo	122	23.5
Malo	143	27.5
Srednje	111	21.3
Prilično	85	16.3
Vrlo	59	11.3
Ukupno	520	100

Distribucija namjere trajnog iseljavanja u inozemstvo izrazito je pozitivno asimetrična (asimetrija iznosi 1.278). Za uvjerljivu većinu studenata trajna je emigracija nakon završetka studija (ni)malo vjerojatna, dok svega devetina studenata namjerava s visokom vjerojatnošću iseliti iz Hrvatske za stalno (tablica 6).

Tablica 6

Distribucija odgovora na pitanje „Koliko je vjerojatno da ćete nakon završetka studija otići iz Hrvatske za stalno?“ kod studenata viših godina društveno-humanističkog područja ($N = 520$)

	Frekvencija odgovora	Postotak odgovora
Nimalo	279	53.7
Malo	117	22.5
Srednje	65	12.5
Prilično	33	6.3
Vrlo	26	5
Ukupno	520	100

Predikcija namjere trajnog odlaska iz Hrvatske

Kako bismo odgovorili na drugi problem proveli smo hijerarhijsku regresijsku analizu dok smo za kategorijalne sociodemografske varijable koje nije moguće uključiti u analizu proveli hi-kvadrat test i jednosmjernu analizu varijance.

Prilog 1 pokazuje kako je namjera trajne emigracije najčešća kod studenata iz središnje Hrvatske među kojima ih 25.7% s visokom vjerojatnošću namjerava otići zauvijek i kod onih iz istočne Hrvatske odakle ih to namjerava 16.3%. Slijede studenti iz Zagreba (13%) te Istre i Kvarnera (8.3%), dok je za studente iz sjeverne Hrvatske (6.9%) i Dalmacije (6.8 %) vjerojatnost trajnog odlaska najmanja ($\chi^2 = 40.399$, $df = 20$; $p < .01$). U Prilogu 2 vidimo kako je vjerojatnost trajnog odlaska najveća za studente Filozofskog ($F = 4.024$, $df = 5/514$; $p < .01$), zatim Ekonomskog i Kineziološkog fakulteta, za studente Pravnog i Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta ta je vjerojatnost još manja, a najmanja je za studente Učiteljskog fakulteta.

Regresijsku analizu proveli smo u sedam koraka. Kriterij jest odgovor na pitanje „Koliko je vjerojatno da ćete nakon završetka studija otići iz Hrvatske za stalno?“ na skali od „1“ do „5“. Redoslijed uvođenja prediktorskih blokova, iako nije jednoznačan, određen je konceptualno; krenuli smo od stabilnijih i individualnih faktora (sociodemografske karakteristike, akademski uspjeh i profesionalne namjere) prema psihosocijalnim varijablama. U formiranju pojedinog prediktorskog bloka odabrani su prediktori koji *najviše koreliraju s kriterijem*, a ne koreliraju više od 0.35 s već uvrštenim prediktorima iz istog bloka. Interkorelacije korištenih prediktora kao i korelacije prediktora s kriterijem prikazane su u tablici u Prilogu 4.

U prvom koraku uvest ćemo sociodemografske varijable, i to samoprocjenu materijalnog statusa koja je, iako ne korelira s kriterijem, na rubu značajnosti ($p = .077$) te iskustvo plaćenog rada tijekom cijele godine. Studenti koji izvještavaju o višoj vjerojatnosti trajnog odlaska iz RH se od onih za koje je to manje vjerojatno ne razlikuju po spolu ($r = -.08$, $p > .05$) niti veličini mjesta stalnog boravišta ($r = 0.04$, $p > .05$). U drugom koraku uvest ćemo prediktore vezane uz akademski uspjeh, a to su prosječna ocjena u studiju i samoprocjena znanja stranih jezika. Prosjek ocjena s obzirom na

vjerojatnost trajne emigracije prikazan je u Prilogu 3. U trećem koraku dodat ćemo blok prediktora vezan uz profesionalne namjere a čini ga vjerojatnost traženja posla u struci nakon diplome. U četvrtom koraku dodat ćemo prediktorski blok vezan uz vrijednosti ispitanika: važnost življenja među svojim narodom u svojoj državi, visokog životnog standarda te putovanja. Međutim, prediktivne za namjeru trajne emigracije pokazale su se i preostale tradicionalne vrijednosti (osnivanje obitelji, poštivanje religijskih načela, pomaganje užoj obitelji), vrijednosti doprinosa okolini, dok se važnost profesionalnog usavršavanja i uživanja u životu nisu pokazala prediktivnim (Prilog 5). U petom koraku uvest ćemo blok socijalne podrške kojeg čine stupanj percepirane podrške uže obitelji te partnera (podršku prijatelja, iako je prediktivna za kriterij, $r = -.12, p < .01$, nismo uključili jer s podrškom uže obitelji korelira 0.45, $p < .001$). U šestom koraku uvest ćemo prediktorski blok mišljenja o prilikama u RH kojeg čini kompozitna varijabla percepcija tolerancije socijalnih devijacija u hrvatskom društvu (percepcija opće pravednosti društva manje je prediktivna za kriterij, $r = -.19, p < .001$ te korelira -.45, $p < .001$ s u ovom koraku uključenim prediktorom). U zadnjem koraku uvodimo prediktor zadovoljstva životom.

Kao što je vidljivo u tablici 7, sociodemografski blok varijabli uveden u početnom koraku objašnjava 2% varijance kriterija. Obzirom da ne korelira značajno s kriterijem (Prilog 4), *materijalni status* nema značajan samostalni doprinos u prvom koraku (tablica 7), međutim u sljedećim koracima pokazuje supresorski efekt zbog korelacija s nadodanim prediktorima (Prilog 4) izuzev posljednja tri koraka kada ponovno gubi na značajnosti. *Rad uz studij*, naprotiv, budući da korelira s kriterijem te samo s jednim prediktorom (Prilog 4), zadržava samostalni doprinos u objašnjenju kriterija do zadnjeg koraka (tablica 7).

U drugom koraku uključeni blok varijabli akademskog uspjeha objašnjava dodatnih 8% varijance namjere trajnog odlaska iz Hrvatske. *Uspjeh u studiju* operacionaliziran kao prosjek ocjena u analizu ulazi sa značajnim β koeficijentom, no budući da ne korelira visoko s kriterijem te pokazuje značajnu povezanost s drugim prediktorima od 4. koraka gubi značajnost. *Znanje jezika*, pak, značajno doprinosi predikciji kriterija od uvođenja do završnog koraka analize pošto je njegova korelacija s

Tablica 7

Rezultati hijerarhijske regresijske analize za kriterijsku varijablu NAMJERA TRAJNOG ODLASKA U INOZEMSTVO kod studenata viših godina društveno-humanističkog područja (N=467)

Prediktori	R	R ²	ΔR^2	β_1	β_2	β_3	β_4	β_5	β_6	β_7
Materijalni status				-0.08	-0.11*	-0.12**	-0.08*	-0.07	-0.06	-0.04
Rad uz studij	0.15	0.02	0.02**	0.12**	0.13**	0.14**	0.08*	0.07	0.07	0.08*
Uspjeh u studiju					-0.14**	-0.13**	-0.05	-0.04	-0.05	-0.04
Znanje jezika	0.31	0.10	0.08***		0.23***	0.22***	0.08*	0.08*	0.08*	0.09*
Traženje posla u struci	0.36	0.13	0.04***			-0.19***	-0.13**	-0.12**	-0.10**	-0.10**
Važnost života među svojim narodom							-0.52***	-0.50***	-0.48***	-0.46***
Važnost visokog životnog standarda							0.08*	0.08*	0.07	0.07 [£]
Važnost putovanja	0.64	0.41	0.28***				0.12**	0.13**	0.13**	0.12**
Podrška uže obitelji								-0.09*	-0.09*	-0.09*
Podrška partnera	0.65	0.42	0.02**					-0.07	-0.07	-0.05
Percepcija tolerancije socijalnih devijacija u RH	0.66	0.43	0.01**						0.10**	0.10*
Zadovoljstvo životom	0.66	0.44	0.01*							-0.09*

r - koeficijent korelacije prediktora i kriterija; R, R² –koeficijent multiple korelacije, koeficijent multiple determinacije svih dotad navedenih prediktora i kriterija; ΔR^2 – porast koeficijenta multiple determinacije uvođenjem novim blokom prediktora; β_{1-7} – standardizirani regresijski koeficijenti prediktora za svaki od 7 koraka regresijske analize; * p < .05, ** p < .01, *** p < .001; [£]-na rubu značajnosti (p=.056)

kriterijem viša. Ipak u navedenim veličinama β koeficijenata vidljivo je kako se, radi korelacija s drugim prediktorima, značajnost ove varijable do završnog koraka smanjila.

U trećem smo koraku profesionalnim planovima objasnili dodatnih 4% varijance kriterijske varijable. Namjera *traženja posla u struci* nakon završetka studija značajno korelira s kriterijem pa je zadržala statistički značajan samostalni doprinos od uvođenja do završnog koraka usprkos činjenici što korelira s čak 5 drugih prediktora.

U četvrtom koraku uveli smo prediktorski blok vrijednosti čime smo objasnili 28%, tj. uvjerljivo najveći dio varijance kriterija. Ovako veliki doprinos u objašnjenju varijance kriterija prvenstveno možemo pripisati varijabli *važnost života među svojim narodom* u svojoj državi koja od svih prediktora uključenih u analizu daleko najviše korelira s kriterijem pa unatoč korelaciji s većim broj preostalih prediktora ima i uvjerljivo najveći β -koeficijent od uvođenja do završnog koraka. Značajan samostalni doprinos pokazuje i varijabla *važnost putovanja* čiji je standardizirani regresijski koeficijent nešto veći u 7. nego u 4. koraku. Razlog tome je što ova varijabla značajno korelira s kriterijem te sa svega 3 druga prediktora od kojih samo s važnosti visokog životnog standarda korelira više od 0.3. *Važnost visokog životnog standarda* u posljednjem koraku analize ne doprinosi objašnjenju varijance kriterija iako je na rubu značajnosti ($p = .056 > .05$) te je ušao sa statističkim značajnim doprinosom. Ovakav gubitak značajnosti možemo objasniti nižom korelacijom ovog prediktora s kriterijem te značajnim povezanostima s čak 6 drugih prediktora, od kojih korelira više od 0.3 s važnosti putovanja kao što smo maloprije spomenuli.

U petom smo koraku u regresijsku jednadžbu uveli blok socijalne podrške kojim smo objasnili dodatnih 2% varijance kriterija. Percipirana *podrška uže obitelji* zadržala je značajan samostalni doprinos od uvođenja do sedmog koraka, što nije slučaj za *podršku partnera* koja ne doprinosi objašnjenju varijance kriterija. Razlog tome je što podrška uže obitelji značajno korelira s kriterijem kao i s manjim brojem drugih prediktora. S druge strane, podrška partnera korelira značajno s kriterijem, no zbog viših povezanosti s drugim prediktorima uvođenjem u regresijsku analizu gubi na značajnosti.

U šestom smo koraku uključivanjem *percepcije tolerancije socijalnih devijacija* u hrvatskom društvu objasnili dodatnih 1% varijance kriterija. Ova varijabla zadržava značajan samostalni doprinos u predviđanju kriterija i u zadnjem koraku jer, usprkos tome

što korelira s većim brojem drugih prediktora te povezanosti nisu visoke, a značajno korelira s kriterijem.

U posljednjem smo koraku dodavanjem *zadovoljstva životom* objasnili dodatnih 1% varijance kriterija. Ova je varijabla značajno povezana s kriterijem pa usprkos povezanostima s drugim prediktorima doprinosi samostalno objašnjenju namjere trajnog odlaska iz RH. Ovu varijablu dodali smo u zadnjem koraku pa je dodatak u objašnjenju kriterijskoj varijanci umjetno smanjen.

Kombiniranjem navedenih 12 prediktora osam je pokazalo samostalan doprinos u objašnjenju varijance namjere trajnog odlaska iz RH. To znači da će skloniji trajnom odlasku u inozemstvo biti studenti koji manje vrednuju život među svojim narodom u svojoj državi, studenti koji više valoriziraju putovanja i nova iskustva, oni za koje je manje vjerojatno da će nakon diplome tražiti posao u struci, oni koji u većoj mjeri smatraju da se u Hrvatskoj toleriraju socijalne devijacije, oni koji se u manjoj mjeri mogu osloniti na pomoć uže obitelji, oni nezadovoljniji životom, ispitanici koji svoje vladanje stranim jezicima procjenjuju boljim te ispitanici koji su za vrijeme studija radili preko cijele godine. Opisanom regresijskom analizom objasnili smo ukupno 44% varijance kriterija.

RASPRAVA

Potencijal visokoobrazovane populacije temelj je napretka svake zemlje, a Republika Hrvatska nema sustavne podatke o „odljevu mozgova“ obzirom da visina stručna sprema nije propisana stavka kod privremene ili trajne odjave prebivališta prilikom iseljavanja iz Hrvatske. Ovo istraživanje predstavlja upravo pokušaj zahvaćanja veličine i karakteristika potencijalnog „odljeva mozgova“ na studentima viših godina društveno-humanističkog područja Sveučilišta u Zagrebu. U okviru prvog problema zanimao nas je izbor mjesta boravka nakon završenog studija. Rezultati pokazuju kako na razini cijelog uzorka većina studenata namjerava prilično ili vrlo vjerojatno nakon diplome ostati u Zagrebu. Potonje vrijedi za uvjerljivu većinu Zagrepčana te, u nešto manjoj mjeri, za većinu studenata koji nisu iz Zagreba. Odgovor na pitanje o namjeri povratka u ranije mjesto boravka za studente koji nisu iz Zagreba distribuira se

pravokutno: podjednak broj studenata odabire svaku pojedinu vjerojatnost povratka od pet mogućih. Čini se da nastavak karijere bilo gdje u Hrvatskoj studentima nije naročito privlačan: na razini cijelog uzorka manjina odabire ovu opciju mogućeg nastavka karijere nakon diplome. Nešto više onih koji nisu iz Zagreba, u odnosu na Zagrepčane, otvoreno je za život u Hrvatskoj izvan mjesta svog sadašnjeg boravišta. Ovakvi nalazi ne iznenađuju budući da se Hrvatska od osamostaljenja suočava s (problemom) monocentričnog gospodarstva s dominantnim sudjelovanjem Zagreba u BDP-u, pa je značajnom broju studenata upravo Zagreb (naj)privlačnije mjesto nastavka karijere. Glavni i najveći grad u Hrvatskoj nedvojbeno pruža najviše mogućnosti po pitanju stanovanja, kupovine, prijevoza i zapošljavanja uz bogate društvene, obrazovne, kulturne i zabavne sadržaje koje su mladim ljudima naročito atraktivne. Za relativnu većinu studenata odlazak iz Hrvatske na određeno vrijeme nakon diplome je (ni)malo vjerojatan, dok je među preostalim studentima nešto više onih koji namjerava prilično ili vrlo vjerojatno otići od onih za koje je ova opcija srednja. Distribucija namjere trajnog iseljavanja u inozemstvo izrazito je pozitivno asimetrična. Za uvjerljivu većinu studenata trajna emigracija je (ni)malo vjerojatna. Među preostalim studentima gotovo je podjednak broj onih koji trajni odlazak namjeravaju s visokom vjerojatnošću i onih koji ga namjeravaju sa srednjom vjerojatnošću. Možemo reći da su dobiveni postotci studenata društveno-humanističkih fakulteta koji namjeravaju privremeni, odnosno trajni odlazak iz Hrvatske okvirno u skladu s postavljenim hipotezama na temelju podataka iz literature. Naime, u istraživanju potencijalnog „odljeva mozgova“ iz Hrvatske objavljenom prije 15 godina, provedenom na uzorku studenata završnih godina društveno-humanističkog, tehničkog, biotehničkog, biomedicinskog, prirodoslovnog te umjetničkog područja, 6.7 % ih je navelo da bi *svakako* otišli u inozemstvo; na pitanje koliko bi dugo željeli ostati u inozemstvu, 36.2% ih je odgovorilo kraće od 10 godina, a 16.1 % do mirovine ili čak zauvijek (Šverko, 2004). U našem uzorku društveno-humanističkog usmjerenja odgovarajući postoci nešto su niži, što je i očekivano jer je značajan dio društveno-humanističkih struka više vezan za hrvatsku sredinu i kontekst te je stručnjacima ovog područja mnogo izazovnije naći posao u struci u inozemstvu nego što je slučaj za pojedince, primjerice, tehničkih, prirodoslovnih i biomedicinskih struka. Potonje potvrđuju i nalazi koje iznose Adamović i Mežnarić (2003) prema kojima je u razdoblju od 1991. do 2001. godine Hrvatsku napustilo 849 znanstvenika, od kojih ih je 29.6 %

tehničkog, 28.7 % prirodnog, 16.3 % medicinskog područja, a tek ih je 25.5 % kategorizirano u *ostale* znanosti. Uočavamo da, iako su se u posljednjih 15 godina prilike u Hrvatskoj značajno promijenile te je sada mnogo jednostavnije odseliti i zaposliti se u državama EU-a, nema značajnih promjena u broju onih koji razmatraju trajni odlazak. Dobiveni nalaz još je jedan pokazatelj pretpostavke da su odrednice trajnog odlaska prvenstveno psihološke prirode, a ne toliko objektivne prilike u kojima pojedinac živi. Prema teoriji razložne akcije (Fishbein i Ajzen, 1975, Fishbein i Ajzen, 1980; prema van Dalen i Henkens, 2012), namjera je istovremeno i izravna determinanta i najbolji pojedinačni prediktor ponašanja. Stoga možemo opravdano pretpostaviti da je namjera privremenog odlaska pokazatelj kružne migracije, dok namjera trajnog odlaska može upućivati baš na „odljev mozгова“.

U okviru drugog problema cilj je bio utvrditi prediktore namjere trajnog odlaska u inozemstvo te identificirati one najvećeg samostalnog doprinosa. Drugim riječima, zanimalo nas je prema kojim karakteristikama će se (najviše) razlikovati skloniji trajnom iseljavanju od onih koji su trajnom iseljavanju manje skloni.

Analize razlika s obzirom na sociodemografske varijable pokazale su da je među studentima iz središnje i istočne Hrvatske najviše onih koji će prilično ili vrlo vjerojatno trajno napustiti RH. Slijede redom studenti iz grada Zagreba, Istre i Kvarnera te sjeverne Hrvatske. Za studente iz Dalmacije najmanje je onih koji namjeravaju trajno emigrirati. Nalaz da će studenti spremniji na odlazak biti zastupljeniji u najslabije razvijenim regijama u skladu je s podacima Državnog zavoda za statistiku (2016; prema Župarić-Ilić, 2016) prema kojima upravo županije istočne (u prvom redu Požeško-slavonska i Vukovarsko-srijemska, zatim Brodsko-posavska te Virovitičko-podravska) i središnje Hrvatske (Sisačko-moslavačka i Ličko-senjska) bilježe najviši relativni udio u ukupnom broju odseljenih s obzirom na broj stanovnika županije.

Socioekonomski status nije se pokazao statistički značajnim prediktorom trajne emigracije iz Hrvatske, iako je korelacija na samom rubu značajnosti. Ovaj nalaz je u skladu s onim Ive Šverko (2004). Pritom valja uzeti u obzir da smo koristili subjektivnu procjenu materijalnog statusa. Možda bi se za objektivne pokazatelje standarda

(primjerice visine mjesečnih primanja ili/i radnog statusa roditelja) korelacija pokazala statistički značajnom u smislu da bi studenti nižeg socioekonomskog statusa bili skloniji trajnom odlasku u inozemstvo (Čulig, 1994).

Nadalje, studenti Filozofskog, Ekonomskog i Kineziološkog fakulteta iskazat će najvišu vjerojatnost namjere trajne emigracije. Budući da, primjerice, studiji stranih jezika poput anglistike i germanistike značajno olakšavaju snalaženje u inozemstvu, dok su, na primjer, psihologija, ekonomija i kineziologija manje vezane uz matičnu državu studija, očekivano je da će se ovi studenti lakše odlučiti na odlazak. Nasuprot tome, studenti Pravnog, Edukacijsko-rehabilitacijskog i Učiteljskog fakulteta čiji je budući posao u struci izrazito vezan uz materinji jezik i kontekst države u kojoj se školuju pokazuju najmanju prosječnu vjerojatnost trajne emigracije.

Uspjeh u studiju operacionaliziran kao prosjek ocjena u dosadašnjem dijelu studija pokazao se prediktivnim za namjeru trajnog odlaska iz RH. Međutim, nismo očekivali da će studenti lošijeg uspjeha u studiju biti skloniji trajnoj emigraciji. Naime, o najvišem prosjeku ocjena izvještavaju studenti za koje ne postoji vjerojatnost trajnog iseljavanja iz RH te one za koje je ta vjerojatnost mala. Nešto niži prosjek ocjena imaju oni koji namjeravaju vrlo vjerojatan trajni odlazak, zatim oni koji namjeravaju prilično vjerojatan trajni odlazak, a najniži imaju oni za koje je vjerojatnost odlaska srednja. Istraživanje Ive Šverko (2004) pokazalo je da se oni koji žele otići od onih koji žele ostati ne razlikuju prema prosječnoj ocjeni, međutim, utvrđeno je i da su oni koji iskazuju namjeru odlaska nezadovoljniji studijem. U našem se istraživanju pokazalo da su studenti nižeg prosjeka ocjena, nezadovoljniji studijem i životom te da manje vrednuju život među svojim narodom u svojoj državi. Jedno od mogućih objašnjenja bi bilo da su oni uspješniji na studiju zadovoljniji i više vezani uz sredinu u kojoj se školuju jer osjećaju da su se profesionalno uklopili i ovladali okolinom pa će u manjoj mjeri iskazivati želju za odlaskom u inozemstvo.

Psihosocijalne varijable podijelili smo u četiri skupine: životne vrijednosti, socijalnu podršku, mišljenje o prilikama u Hrvatskoj i zadovoljstvo životom. Hipoteza o prediktivnosti vrijednosti za namjeru trajnog odlaska dobrim je dijelom potvrđena: oni skloniji trajnom odlasku iz Hrvatske manje će vrednovati tradicionalne vrijednosti poput života među svojim narodom, osnivanja vlastite obitelji, ponašanja u skladu s religijskim

načelima i pomaganja užoj obitelji te vrijednost sudjelovanja u razvoju i podizanju kvalitete života vlastite zemlje i regije. Socijalni odnosi te održavanje bliskih veza s obitelji, naime, manje su bitni onima sklonima migraciji (Šverko, 2004). Osim toga, mladi koji odbijaju ideju odlaska u inozemstvo naglašavaju i potrebu da vlastitim djelovanjem potaknu pozitivne promjene u svojoj zajednici (Potočnik i Adamović, 2018). Također, potvrdili smo da će individualističke vrijednosti poput putovanja i visokog životnog standarda biti važnije onima koji s višom vjerojatnošću namjeravaju trajni odlazak. Važnost usavršavanja profesionalnih kompetencija i uživanja u životu, protivno očekivanjima, nisu se pokazale prediktivnima za namjeru trajne emigracije. U istraživanju Ive Šverko (2004) jedna od najvažnijih determinanti odlaska u inozemstvo pokazala se upravo vrijednost samoostvarenja koja se u principu preklapa s vrijednošću usavršavanja profesionalnih kompetencija u našem istraživanju. Nadalje, u istraživanju na uzorku srednjoškolaca dobiveno je da će oni skloni emigraciji iz Hrvatske više vrednovati dobru zabavu i uživanje u životu (Čavar, 2003). Distribucije obiju varijabli izrazito su negativno asimetrične, što upućuje na to da velika većina studenata profesionalno usavršavanje i uživanje u životu doživljava prilično ili vrlo važnim, pa vjerojatno zbog restrikcije ranga ove varijable nisu pokazale značajnu povezanost s namjerom odlaska.

Hijerarhijskom regresijskom analizom pokušali smo utvrditi koji su prediktori najznačajniji u razlikovanju studenata s obzirom na vjerojatnost trajne emigracije iz Hrvatske. U kombinaciji od 12 prediktora (materijalni status, iskustvo rada uz studij tijekom cijele godine, prosječna ocjena, znanje stranih jezika, traženje posla u struci, važnost života među svojim narodom u svojoj državi, važnost putovanja i novih iskustava, važnost visokog životnog standarda, zadovoljstvo životom, podrška uže obitelji, podrška partnera te percepcija tolerancije socijalnih devijacija u RH) osam ih je pokazalo statistički značajan samostalni doprinos u predikciji namjere trajnog odlaska iz Hrvatske. Dobivenim rezultatima potvrdili smo hipotezu da će upravo životne vrijednosti, odnosno važnost koju im studenti pridaju najviše razlikovati one sklonije odlasku od onih manje sklonih odlasku. Uvjerljivo najvažnija odrednica potencijalnog „odljeva mozgova“ jest vrednovanje života među svojim narodom u svojoj državi a potom vrednovanje putovanja te namjera traženja posla u struci. Manje istaknute značajne odrednice namjere trajnog iseljavanja jesu percepcija tolerancije socijalnih devijacija u hrvatskom društvu,

doživljena podrška uže obitelji, zadovoljstvo životom, znanje stranih jezika te iskustvo rada uz studij tijekom cijele godine.

Najistaknutija determinanta trajnog odlaska iz RH jest vrijednost života među svojim narodom u svojoj državi, što implicira da će se oni skloniji trajnoj emigraciji iz Hrvatske, u odnosu na one koji su tome manje skloni, prvenstveno razlikovati u doživljenoj važnosti ove tradicionalne vrijednosti: oni skloniji odlasku, logično, u značajno će manjoj mjeri vrednovati život među svojim narodom u svojoj državi. Prema Potočnik i Adamović (2018) jedan od glavnih razloga nevoljkosti za odlazak iz RH upravo je (lokal)patriotizam. Pojedinci sa snažnijim nacionalnim identitetom ili oni koji su ponosniji na njega, naime, manje su skloni migraciji (Van Dalen i Henkens, 2012). Odrednica koja po važnosti slijedi potomju jest individualistička vrijednost putovanja i upoznavanja novih ljudi i krajeva; oni skloniji trajnoj emigraciji u većoj će mjeri vrednovati širenje vidika kroz putovanja i nova iskustva. Doista, istraživanja pokazuju da se dobit od migracija često veže uz „doživjeti i upoznati nešto novo“ (Božić i Burić, 2005, str. 31; prema Potočnik i Adamović, 2018). Zaključujemo da su vrijednosti najvažnija psihosocijalna odrednica namjere trajnog iseljavanja iz Hrvatske. Važnost visokog životnog standarda u regresijskoj je analizi izgubila značajnost, iako se nalazi na samom rubu iste. Šverko(2004) navodi da će studenti planirati odlazak iz Hrvatske ukoliko budu smatrali da im je u inozemstvu, između ostalog, lakše zaraditi primjerenu plaću i riješiti stambeno pitanje. Gubitak značajnosti ove varijable njenim uvođenjem u regresijsku analizu možemo pripisati značajnim povezanostima s velikim brojem drugih prediktora uvrštenim u analizu, posebice s prethodno navedenom važnim prediktorom vrednovanja putovanja (drugim riječima, oni kojima su važnija putovanja i nova iskustva, više vrednuju dobru zaradu i visoki životni standard).

Profesionalni planovi, tj. traženje posla u struci također je važna odrednica namjere trajnog odlaska u inozemstvo: oni skloniji trajnoj emigraciji manje će vjerojatno tražiti posao u struci nakon završetka studija. Ovo je logičan nalaz, budući da je riječ o društveno-humanističkom području s čijim je strukama općenito, u odnosu na područja poput tehničkih, prirodnih ili biomedicinskih znanosti, znatno izazovnije naći posao u struci u inozemstvu. Prema podacima OECD-a(2015) u državama Europske unije, više od trećine imigranata s visokom stručnom spremom bit će prekvalificirani za posao koji

rade, dok isto vrijedi za 25% domaćeg stanovništva s visokom stručnom spremom. Nadalje, neusklađenost studijskih programa u Hrvatskoj s onima u inozemstvu te, posljedično, smanjene mogućnosti za zaposlenje u inozemstvu s hrvatskom diplomom jedan su od glavnih prepreka preseljenja u inozemstvo (Potočnik i Adamović, 2018).

I mišljenje o prilikama u Hrvatskoj se, u skladu s očekivanjima, pokazalo značajnom odrednicom: studenti skloniji odlasku na neko vrijeme u odnosu na one manje sklone percipiraju višu toleranciju socijalnih devijacija u RH. Drugim riječima, u većoj mjeri smatraju da kod nas znanje i sposobnosti nisu na cijeni, da se za uspjeh u RH ne isplati biti pošten te da su u hrvatskom društvu nepotizam, mito i korupcija uobičajena pojava. Istraživanja koja obuhvaćaju percepciju socijalne pravednosti kod nas relativno su rijetka, no ukazuju na visok stupanj percepcije nepravde i nepovjerenja mladih u naše društvo (Ljubotina, 2004). Mladi u RH općenito najviši stupanj nepravde doživljavaju na dimenziji neprovođenja zakona od strane države, zatim na toleriranju socijalnih devijacija od strane društva te na faktoru opće nepravde u društvu (Družić Ljubotina, 2007). Ovako visoka percepcija nepravde može potaknuti mlade na odlazak iz Hrvatske, što je i pokazalo istraživanje Lugomer-Armano, Kamenov i Ljubotine (2003) u kojem je ustanovljeno da mladi koji percipiraju višu nepravdu u društvu, namjeravaju napustiti Hrvatsku i graditi život negdje drugdje.

Značajne determinante odlaska su, očekivano, i doživljena socijalna podrška te zadovoljstvo životom: oni skloniji trajnom odlasku navode da se u manjem stupnju mogu osloniti na svoju užu obitelj te su nezadovoljniji životom. Socijalna mreža jedan je od glavnih čimbenika zadržavanja mladih u Hrvatskoj; isto tako mladi manje skloni odlasku u inozemstvo zadovoljni su trenutnim životom (Potočnik i Adamović, 2018).

Znanje jezika se, dakako, također pokazala značajnom odrednicom namjere trajnog iseljavanja: oni koji s višom vjerojatnošću namjeravaju otići iz RH za stalno, procjenjuju svoje znanje stranih jezika boljim. Ovakav nalaz u skladu je s rezultatima iz literature prema kojima je poznavanje jezika jedan od glavnih limitirajućih faktora snalaženja u inozemstvu (Potočnik i Adamović, 2018).

Posljednja značajna determinanta odlaska jest iskustvo rada uz studij tijekom cijele godine. Među onima sklonijim trajnom odlasku više je onih koji su radili uz studij tijekom cijele godine nego što je to slučaj za one manje sklone odlasku. Moguće objašnjenje ovakvog nalaza bilo bi da iskustvo rada uz studij povećava samopouzdanje

mlade osobe da se može samostalno (barem djelomice) uzdržavati te uspješno uskladiti različite životne zahtjeve što će neminovno pospješiti njenu samoefikasnost u prevladavanju poteškoća pri preseljenju.

Ograničenja istraživanja

Iako su hipoteze uglavnom potvrđene, naše istraživanje ima neka ograničenja. Budući da smo koristili korelacijski nacrt istraživanja, donošenje uzročno-posljedičnih zaključaka nije opravdano. Nadalje, s generalizacijom zaključaka treba biti oprezan jer je, unatoč veličini, ipak riječ o neprobabilističkom uzorku u kojem su studenti nekih fakulteta poput, primjerice, Ekonomskog fakulteta podzastupljeni za adekvatno reprezentiranje populacije studenata završnih godina društveno-humanističkog područja. Što se samog upitnika tiče, kao mjeru kriterija koristili smo jednu česticu, dok bi skala od nekoliko čestica vjerojatno bila poželjnija (u prvom redu zbog veće pouzdanosti). Nju bi uz korištenu procjenu vjerojatnosti trajnog odlaska iz RH mogla činiti, primjerice, mišljenje o odlasku mladih iz RH, razmišljanje o te želja za odlaskom u inozemstvo. Osim toga, možda bismo za ubuduće upitnik mogli nadopuniti još nekim relevantnim varijablama poput iskustva života u inozemstvu te socijalne mreže obitelji, prijatelja ili/i poznanika koji *žive vani*. Način prikupljanja podataka još je jedan potencijalni izvor problema. Budući da smo podatke prikupili grupno, a u gotovo svakom navratu studenti su sjedili veoma blizu jedni drugih čime je barem djelomično narušena anonimnost, upitna je iskrenost pri odgovaranju (primjerice na pitanja o materijalnom statusu, vrijednostima ili zadovoljstvu životom).

Praktične implikacije

S generalizacijom zaključaka moramo biti oprezni pošto je riječ o neprobabilističkom uzorku, no smatramo da ovo istraživanje pruža vrijedan detaljniji uvid u potencijalni društveno-humanistički „odljev mozgova“. Većina ne pokazuje namjeru trajne pa ni privremene migracije, kako se to često plasira u medijima. Također, suprotno medijskim stereotipima, uspješniji studenti ne pokazuju izraženiju namjeru odlaska, već upravo suprotno. Naše istraživanje je pokazalo da su psihosocijalne odrednice najistaknutije u predviđanju namjere trajne emigracije iz RH, i to u prvom redu životne vrijednosti studenata, ali i percepcija nepravde hrvatskog društva, socijalna

podrška te zadovoljstvo životom. Međutim, veoma su važne i profesionalne namjere i ,naposljetku, vladanje stranim jezicima te iskustvo rada uz studij. Migriramo otkad postojimo, što nagnani nepovoljnim životnim okolnostima ili teškim nedaćama, što u potrazi za kvalitetnijim načinom života u kojem ćemo uspješnije koristiti vlastite potencijale. Problematično je što je značajan dio mladih koji sele u drugu zemlju prisiljen odreći se dotadašnjeg načina života, pristati na niz kompromisa i suočiti se s možda većim teškoćama nego što bi bio slučaj da su ostali u matičnoj zemlji. Stoga bi u budućim radovima bilo uputno ispitati opseg i karakteristike *brain draina* na cjelokupnom uzorku studenata (uključiti i (bio)tehničko, prirodoslovno te umjetničko područje) s ciljem formiranja socijalnih politika usmjerenih na zadržavanje visokoobrazovane populacije u RH. Što se po tom pitanju može učiniti? Na širem društvenom planu poduzeti demografske mjere za zadržavanje mladih u RH. Uskladiti migracijska kretanja s potrebama tržišta rada. Nadalje, kružne migracije nose najveći potencijal za razvoj Hrvatske; mladi koji bi u inozemstvo otišli s ciljem stručnog usavršavanja, mogli bi svojim znanjima, vještinama, pa i financijskim kapitalom pomoći kako svojim obiteljima, tako i široj zajednici i društvu (Potočnik i Adamović, 2018). Privući i drugu, treću ili četvrtu generaciju hrvatskih iseljenika. Uza sve navedeno, sukladno prijedlogu Alfreda Lire (2015), izgraditi uvjete za poticanje stručnjaka i znanstvenika koji su emigrirali iz Hrvatske da u suradnji s političkim liderima i međunarodnim agencijama za razvoj pospješuju politike i obrazovni sustav s ciljem omogućavanja i promoviranja istraživanja, napretka i razvoja naše zemlje.

ZAKLJUČAK

Nakon završetka studija većina studenata Sveučilišta u Zagrebu prilično ili vrlo vjerojatno namjerava ostati u Zagrebu; Zagrepčani (87.3%) u većoj mjeri nego studenti koji nisu iz Zagreba (63.5%). Oni koji nisu iz Zagreba u podjednakoj mjeri izražavaju pojedinu vjerojatnost povratka u svoje ranije mjesto boravka. Nastavak karijere bilo gdje u Hrvatskoj prilično ili vrlo vjerojatno planira desetina studenata: oni koji nisu iz Zagreba u nešto većoj mjeri od Zagrepčana. Otići iz Hrvatske na neko vrijeme, ali se potom vratiti namjerava nešto više od četvrtine studenata, za većinsku polovicu ova je opcija (ni)malo vjerojatna, dok preostali odabiru srednju vjerojatnost. Namjera trajnog odlaska iz

Hrvatske visoko je vjerojatna za približno devetinu studenata, za uvjerljivu većinu je (ni)malo vjerojatna, a za preostalu osminu je srednje vjerojatna.

Najvažnije odrednice namjere trajnog odlaska iz Hrvatske pokazale su se redom važnost života među svojim narodom (uvjerljivo najviše razlikuje sklonije odlasku od onih koji su odlasku manje skloni), važnost putovanja, traženje posla u struci, percepcija tolerancije socijalnih devijacija u hrvatskom društvu, doživljena podrška uže obitelji, zadovoljstvo životom, znanje jezika te rad uz studij tijekom cijele godine. Preciznije, oni koji više vrednuju život među svojim narodom u svojoj državi bit će manje skloni trajnom odlasku iz Hrvatske. Oni koji više vrednuju putovanja te upoznavanje novih ljudi i krajeva bit će skloniji trajnom odlasku iz Hrvatske. Studenti koji namjeravaju tražiti posao u struci nakon završetka studija bit će manje skloni trajnoj emigraciji u inozemstvo. Studenti koji u većoj mjeri smatraju da hrvatsko društvo tolerira socijalne devijacije skloniji su trajnoj emigraciji iz RH. Oni koji doživljavaju nižu podršku uže obitelji i koji su manje zadovoljni životom bit će skloniji trajnom odlasku iz RH. Oni koji bolje vladaju stranim jezicima pokazivat će izraženiju namjeru trajnog odlaska iz RH. Studenti koji su radili za vrijeme studija tijekom cijele godine izvještavaju o višoj vjerojatnosti trajnog odlaska iz RH.

REFERENCE

Adamović, M. i Mežnarić, S. (2003). Potencijalni i stvarni „odljev“ znanstvenog podmlatka iz Hrvatske:empirijsko istraživanje.*Revija za sociologiju*,34(3-4),143-160.

Adamović, M., i Potočnik, D. (2018). *Iskustvo migracije i planirani odlasci mladih iz Hrvatske*. Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung.

Benefader, V. and Boer, K. (2006). *To move or not to move, that is the question! – The new phenomenon of Brain drain within developed countries- A German and Dutch case study*. Kristianstad: the department of Business Studies, Kristianstad University.

Boneva, B. S., & Frieze, I. H. (2001). Toward a concept of a migrant personality. *Journal of Social Issues*, 57(3), 477-491.

Brosch, T. i Sander, D. (2014). Appraising value: The role of universal core values and emotions in decision-making.*Cortex*,59,203-205.

Čavar, I. (2003). *Antecedenti i korelati namjere emigriranja kod hrvatskih srednjoškolaca*. Diplomski rad. Zagreb:Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta.

Čulig, B. (1994). *Sociokulturalne odrednice „odljeva mozgova“ u Hrvatskoj*. Zagreb: Dani Rudija Supeka:Zanat sociologa.

Ćubela, V. (2001.) *Vjerovanje zaposlenih i nezaposlenih u pravedan svijet: provjera nekih postavki o individualnim razlikama*. Doktorska disertacija. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

De Jong, G.F. (2000). Expectations, gender, and norms in migration decision-making. *Population Studies*, 54(3), 307–319.

Dobrowolska-Kulanová, M. i Orosová, O. (2018). Students' emigration intentions and emigration plans in the context of the Migration Belief Model. U Pracana, C., Wang, M. (Ur.), *Psychology Applications & Developments IV* (str. 178-187). Lisboa: InScience Press.

Dodani, S., & LaPorte, R.E. (2005). Brain drain from developing countries: how can brain drain be converted into wisdom gain? *Journal of the Royal Society of Medicine*, 98(11), 487-491.

Dohlman, L., DiMeglio, M., Hajj, J., & Laudanski, K. (2019). Global Brain Drain: How Can the Maslow Theory of Motivation Improve Our Understanding of Physician Migration? *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(7), 1182. doi:10.3390/ijerph16071182.

Družić Ljubotina, O. (2007). Percepcija socijalne nepravde mladih u područjima različito zahvaćenih ratom u Hrvatskoj. *Ljetopis socijalnog rada*, 14(3), 527-551.

Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2019). Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2018. https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2019/07-01-02_01_2019.htm.

Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2018). *Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2018*. Zagreb: DZS.

Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2013). *Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2013*. Zagreb: DZS.

Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2012). Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2011. https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2012/07-01-02_01_2012.htm.

Golub, B. (2003). Zašto odlazimo? *Društvena istraživanja*, 12 (1-2), 115-140.

Golub, B. (2002.), Motivational factors in departure of young scientists from Croatian science. *Scientometrics*, 53 (3): 429-445.

Groenewold, G., de Bruijn, B., & Bilborrow, R. (2012). Psychosocial factors of migration: Adaptation and application of the health belief model. *International Migration*, 50 (6), 211-231.

Groenewold, G., de Bruijn, B., & Bilborrow, R. (2006). Migration of the Health Belief Model (HBM): effects of psychosocial and migrant network characteristics on emigration intentions in five countries in West Africa and the Mediterranean region. *Population Association of America 2006 annual meeting*, 1-24.

Hayes, S.C., Strosahl, K.D., & Wilson, K.G. (1999). *Acceptance and Commitment Therapy: An Experiential Approach to Behavior Change*. New York: Guilford Press.

Hefner, J., & Eisenberg, D. (2009). Social support and mental health among college students. *AM J Orthopsychiatry*, 79(4), 491-499.

International Organization for Migration -The UN Migration Agency (2018). *World Migration Report 2018*. Switzerland: IOM.

Ivanda, K. (2017). Demografija Hrvatske: stanja, zablude i perspektive. *Političke analize*, 8(31), 10-15.

Lambert, N.M., Stillman, T.F., Hicks, J.A., Kamble, S., Baumeister, R.F., & Finchman, F.D. (2013). To belong is to matter: sense of belonging enhances meaning in life. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 39(11), 1418-1427.

Lira, A. (2015). *Taking measures against the brain drain of human capital*. Model United Nations at The International School of The Hague.

Lugomer, G., Kamenov, Ž. i Ljubotina, D. (2003). *Problemi i potrebe mladih u Hrvatskoj*. Zagreb: Ljetna psihologijska škola studenata i nastavnika Odsjeka za psihologiju.

Ljubotina, D. (2004). Mladi i socijalna pravda. *Revija za socijalnu politiku*, 11(2), 159-175.

OECD/AFD (2019). *The new immigrants: Global trends in migration towards OECD countries between 2000/01 and 2015/16*. Migration Data Brief.

OECD/European Union (2015). *Indicators of Immigrant Integration 2015*. OECD:Paris

Perković, M i Puljiz, V. (2001). Ratne štete, izdaci za branitelje, žrtve i stradalnike rata u Republici Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*, 8(2), 235–238.

Petz, B.(1992). *Psihologijski rječnik*. Zagreb: Prosvjeta.

Potočnik, D. i Adamović, M.(2018). *Iskustvo migracije i planirani odlasci mladih iz Hrvatske*. Zagreb: Fridrich Ebert Stiftung.

Puljiz, V., Bežovan, G., Šućur, Z. i Zrinščak, S. (2000.) *Sustavi socijalne politike*. Zagreb: RSP.

Reblin, M., & Uchino, B.N. (2008). Social and Emotional Support and its Implication for Health. *Curr Opin Psychiatry*, 21(2), 201-205.

Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York, NY: Free Press.

Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. U M. Zanna (Ur.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 25, str. 1–65). London, UK: Academic Press.

Siebert, J.U., Kunz, R.E., & Rolf, P. (2019). Effects of proactive decision making on life satisfaction. *European Journal of Operational Research*, 280(3), 1171-1187.

Šlibar, B. i Mlikota, D.(2016). *Veličina i odrednice potencijalnog „odljeva mozgova“ studenata Sveučilišta u Zagrebu*. Rad za dodjelu Rektorove nagrade. Varaždin: Fakultet organizacije i informatike.

Šverko, I. (2004). Studentske namjere odlaska u inozemstvo: veličina potencijalnog „odljeva mozgova“ i njegove odrednice u 1995., 1997. i 2004. godini. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 14, 1149-1174.

Tabor, A.S., Milfont, T. L., & Ward, C. (2015). The Migrant Personality Revisited: Individual Differences and International Mobility Intentions. *New Zealand Journal of Psychology*, 40(2), 89-95.

United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2017). *International Migration Report 2017: Highlights* (ST/ESA/SER.A/404). New York:UN.

Van Dalen, H.P. i Henkens, K. (2012). Explaining Low International Labour Mobility: the Role of Networks, Personality, and Perceived Labour Market Opportunities. *Population, Space and Place*, 18(1), 31-44.

Wertheimer-Baletić, A. (1982). *Demografija: stanovništvo i ekonomski razvitak*. Zagreb:Informator.

Župarić-Iljić, D. (2016). *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju/Emigration from the Republic of Croatia after the Accession to the European Union*. Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung.

Prilog 1

Tablica 1

Distribucija vjerojatnosti trajnog odlaska u inozemstvo kod studenata viših godina društveno-humanističkog područja ovisno o regiji njihovog stalnog boravišta ($N = 520$)

REGIJA		vjerojatnost namjere trajnog odlaska iz Hrvatske					Ukupno
		nimalo vjerojatno	malo vjerojatno	srednje vjerojatno	prilično vjerojatno	vrlo vjerojatno	
grad Zagreb	N	103	41	29	15	11	199
	%	51.8	20.6	14.6	7.5	5.5	100
sjeverna Hrvatska	N	85	45	17	7	4	158
	%	53.8	28.5	10.8	4.4	2.5	100
središnja Hrvatska	N	15	7	4	2	7	35
	%	42.9	20	11.4	5.7	20	100
istočna Hrvatska	N	21	6	9	5	2	43
	%	48.8	14	20.9	11.6	4.7	100
Istra i Kvarner	N	18	2	2	2	0	24
	%	75.0	8.3	8.3	8.3	0	100
Dalmacija	N	36	15	3	2	2	58
	%	62.1	25.9	5.2	3.4	3.4	100
Ukupno	N	278	116	64	33	26	517
	%	53.8	22.4	12.4	6.4	5.0	100

Prilog 2

Tablica 2

Deskriptivna statistika odgovora na pitanje „Koliko je vjerojatno da ćete nakon završetka studija trajno iseliti iz Hrvatske“ kod studenata viših godina društveno-humanističkog područja ovisno o fakultetu kojeg pohađaju ($N = 520$)

fakultet	N	M	SD
Filozofski	142	2.17	1.29
Pravni	112	1.79	1.05
Ekonomski	41	2.02	1.35
Učiteljski	147	1.60	1.02
Edukacijsko-rehabilitacijski	42	1.74	0.99
Kineziološki	36	1.97	1.21
Ukupno	520	1.87	1.16

Prilog 3

Tablica 3

Deskriptivna statistika i rezultati ANOVE za testiranje razlika u prosječnoj ocjeni u dosadašnjem dijelu studija kod studenata viših godina društveno-humanističkog područja s obzirom na vjerojatnost trajnog odlaska iz Hrvatske ($N = 518$)

Koliko je vjerojatno da ćete trajno otići iz Hrvatske	N	M	SD
nimalo	277	3.966	0.494
malo	117	3.89	0.569
srednje	65	3.742	0.658
prilično	33	3.797	0.483
vrlo	26	3.854	0.653
Ukupno	518	3.905	0.545
<i>F</i> -omjer		2.763	
<i>df</i>		4/513	
značajnost		.027	

Prilog 4

Tablica 4

Korelacije između varijabli korištenih u hijerarhijskoj regresijskoj analizi kod studenata završnih godina društveno-humanističkog područja ($N = 467$)

(1) Namjera trajnog odlaska iz Hrvatske	(1)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
(2) Materijalni status	-0.084	-0.072	-0.028	0.138**	-0.049	0.038	0.099*	-0.022	0.189***	0.143**	0.002	-0.136**
(3) Rad uz studij	0.125**		0.175***	0.033	0.022	-0.072	0.061	0.076	0.030	-0.089	0.021	0.023
(4) Uspjeh u studiju	-0.119**			-0.018	0.083	0.120*	-0.059	-0.039	0.100*	0.048	0.075	0.004
(5) Znanje jezika	0.226***				-0.099*	-0.252***	0.076	0.074	-0.034	-0.009	-0.078	-0.050
(6) Traženje posla u struci	-0.214***					0.171***	0.125**	0.007	0.127**	0.055	0.193***	-0.126**
(7) Život među svojim narodom	-0.59***						-0.019	-0.138**	0.289***	0.115*	0.190***	-0.175***
(8) Visoki životni standard	0.112*							0.314***	0.099*	0.019	0.128**	0.100*
(9) Putovanja	0.225***								-0.010	0.080	0.061	0.096*
(10) Zadovoljstvo životom	-0.277***									0.169***	0.270***	-0.123**
(11) Podrška uže obitelji	-0.181***										0.333***	0.031
(12) Podrška partnera	-0.203***											-0.070
(13) Tolerancija socijalnih devijacija u RH	0.222***											

Prilog 5

Tablica 5

Korelacije životnih vrijednosti i namjere trajnog odlaska iz Hrvatske na uzorku studenata završnih godina društveno-humanističkog područja ($N = 459$)

(1) Namjera trajnog odlaska iz Hrvatske	(1)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
(2) Život među svojim narodom	-0.59***	0.438***	0.567***	0.301***	0.233***	0.321***	-0.021	-0.142**	0.007	0.008	0.237***	0.124**
(3) Osnivanje obitelji	-0.335***		0.415***	0.286***	0.166***	0.182***	0.153**	-0.033	0.068	0.078	0.184***	0.113*
(4) Ponašanje u skladu s religijskim načelima	-0.374***			0.257***	0.311***	0.3***	0.048	-0.152**	-0.06	0.013	0.034	0.214***
(5) Pomaganje užoj obitelji	-0.204***				0.199***	0.263***	0.128**	0.106*	0.138**	0.224***	0.237***	0.21***
(6) Utjecaj na događaje u svojoj okolini	-0.089					0.631***	0.149**	0.192***	0.186***	0.262***	0.209***	0.311***
(7) Sudjelovanje u razvoju vlastite zemlje	-0.201***						0.122**	0.106*	0.111*	0.256***	0.151**	0.231***
(8) Visoki životni standard	0.116*							0.313***	0.286***	0.324***	0.232***	0.404***
(9) Putovanja	0.23***								0.286***	0.302***	0.384***	0.325***
(10) Samostalnost	-0.019									0.356***	0.261***	0.141**
(11) Usavršavanje profesionalnih kompetencija	0.085										0.135**	0.249***
(12) Uživanje u životu	-0.029											0.21***
(13) Ugled u društvu	0.013											

Upitnik vrijednosti

Ljudi u životu pridaju različitu važnost pojedinim stvarima. Molimo te da pažljivo pročitaš navedene tvrdnje i uz svaku označiš (zaokružiš broj) koliko je **tebi osobno važno** ono što je opisano u tvrdnji. Značenje brojeva je sljedeće:

1	2	3	4	5
Uopće mi nije važno	Donekle mi je važno	Osrednje mi je važno	Dosta mi je važno	Jako mi je važno

1.	Živjeti u svojoj državi među svojim narodom.	1	2	3	4	5
2.	Dobro se zabavljati i uživati u životu.	1	2	3	4	5
3.	Imati vlastitu djecu i obitelj.	1	2	3	4	5
4.	Ponašati se u skladu s vjerskim i religijskim načelima.	1	2	3	4	5
5.	Imati utjecaj na događaje u svojoj sredini.	1	2	3	4	5
6.	Sudjelovati u razvoju i podizanju kvalitete života vlastite zemlje i regije.	1	2	3	4	5
7.	Biti slobodan/na i neovisan/na, samostalno donositi odluke.	1	2	3	4	5
8.	Dobro zarađivati, odnosno imati visok životni standard.	1	2	3	4	5
9.	Trajno usavršavati svoja znanja, vještine i sposobnosti.	1	2	3	4	5
10.	Putovati, upoznavati nove ljude i krajeve.	1	2	3	4	5
11.	Biti ugledan i poštovan od strane svoje okoline.	1	2	3	4	5
12.	Pomagati i biti podrška roditeljima i užoj obitelji (braća, sestre).	1	2	3	4	5

Upitnik nekih aspekata samopoimanja

Molimo Vas da izrazite svoje slaganje ili neslaganje s pojedinom tvrdnjom tako da zaokružite jedan od pet brojeva pored svake tvrdnje ovisno o tome u kojoj se mjeri slažete s njom.

		U potpunosti netočno	Uglavnom netočno	Niti točno niti netočno	Uglavnom točno	U potpunosti točno
1.	Općenito govoreći zadovoljan/zadovoljna sam sobom.	1	2	3	4	5
2.	U cjelini zadovoljan/zadovoljna sam svojim životom.	1	2	3	4	5
3.	Za sebe mogu reći da sam sretna osoba.	1	2	3	4	5
4.	Vjerujem da ću u svom životu ostvariti svoje snove i ciljeve.	1	2	3	4	5
5.	Kada si postavim neki zadatak ne odustajem dok ga ne ostvarim.	1	2	3	4	5
6.	Vjerujem da mi moje sposobnosti omogućuju da uspješno riješim većinu problema koje mi život donosi.	1	2	3	4	5

Upitnik percepcije socijalne nepravde

Ljudima je važno živjeti u pravednom društvu u kojemu svi imaju jednaku šansu za uspjeh i koje se podjednako brine za sve svoje članove. Molimo te da procijeniš koliko društvo u kojemu živiš smatraš pravednim. Zaokruži u kojoj se mjeri slažeš sa svakom od dolje navedenih tvrdnji.

1	2	3	4	5
Uopće se ne slažem	Uglavnom se ne slažem	Osrednje se slažem	Uglavnom se slažem	U potpunosti se slažem

1.	Općenito gledajući naše društvo je pravedno.	1	2	3	4	5
2.	U Hrvatskoj svi ljudi imaju jednake šanse za ostvarenje vlastitih želja i ciljeva.	1	2	3	4	5
3.	Naše društvo bolesnima osigurava adekvatnu njegu.	1	2	3	4	5
4.	Kod nas se zakon primjenjuje jednako na sve.	1	2	3	4	5
5.	U našem društvu važnije je imati dobru vezu nego biti sposoban.	1	2	3	4	5
6.	Kod nas se ne isplati biti pošten da bi uspio u društvu.	1	2	3	4	5
7.	Znanje i sposobnost kod nas nitko ne cijeni.	1	2	3	4	5
8.	Kod nas su mito i korupcija postali uobičajena pojava.	1	2	3	4	5